ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅԵՐԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՏԻ ԱՌԱՋ

«Սամիզդատի արխիվ» խորագրով «Ազատություն» ռադիոկայանի թողարկումների «Սամիզդատի նյութեր» մատենաշարը լրացվեց նոր և բացառիկ ինքնատիպ հետազոտություններով՝ «Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմի շուրջ ադրբեջանցի գիտնականների նյութերի հավաքածուով», որը բաղկացած է երեք մասից՝ 1) Իզզաթ Ալիև, Ադր. ԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի դիրեկտոր, «Տեղեկանք ՀՂԻՄ-ի իրադարձությունների վերաբերյալ», 1988, հունիս, 2) Բ. Մ. Վանաթզադե, ժողովրդական բանաստեղծ, Ադր. ԽՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ, Ս. Ս. Ալիյարով, պատմական գիտությունների դոկտոր, «Ղարաբաղի դեպքերի «ակունքների» առթիվ», 1988, 3) ադրբեջանցի ուսանողների ու դոցենտների, «Պատմության ու բանականության ձայնը», 1988, հունիս (№ 6285)։

«Սամիզդատի արխիվի» աշխատակիցների ծանոթության համաձայն «Պատմության ու բանականության ձայնը» շարադրանքի՝ հրատարակության համար ստացված պատճենի տակ դրված են հեղինակների ձեռագիր ստորագրությունները՝ պրոֆեսորներ Մ. Ս. Խալափով, Մ. Ն. Ալասկյարով, Ֆ. Գ. Հյուսեյնով, դոցենտներ Գ. Հ. Մամեդով, Օ, է. Հյուսեյնով, Ա. Դ. Մամեդլի, Ռ. Ի. Կուլիև, դասախոս՝ Մ. Ա. Մովսումով։ Ամբագրությունը ենթադրում է, որ թվարկված հեղինակները «Ադրբեջանի պետհամալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի աշխատակիցներ են, նրանց մի մասը ստորագրել է «Սամիզդատի արխիվի» № 6277-ը»։

Շարադրանքը նվիրված է հայերի նկարագրին՝ էթնիկական, էթնո-քաղաքական, էթնո-մշակութային, էթնո-աշխարհագրական, հոգեբանական, բարոյական և պատմական առումով։ Սեփական մեկնաբանությունների ու յուրահատուկ բացատրությունների օգնությամբ նրանք հանգել են այն եզրակացության, որ «մարդիկ, հանուն երկրի վրա համընդհանուր բարօրության, պետք է հատակ պատկերացում ունենան, իմանան ու ընդմիշտ հիշեն, որ նրանց (այսինքն՝ հայերին) խորթ է բարեկամության ըզգացումը, որ նրանց հարևանությամբ ապրելը պարզապես անհնար է, որ նրանք՝ անազնիվ ու ապերախտ են, չեն խորշում իրենց լավությունն անողի մեջքին դանակ խրել։ Ահա թե ովքեր են դրանք» (էջ 1)։ Հայերը, ադրբեջանցիների այդ թշնամիները, պարզվում է, «մնացել են նույնը, սակայն ավելի են խորդխաթել» (նույն տեղում)։ «Ընդհանուր առմամբ անհաշիվ են նրանց բնորոշ հատկությունները՝ մեծ հակումը առևտրի, վաշխառության, և ընդհանրապես անկուշտ ընչակուտակման հանդեպ, ամբարտավանությունը, անզգայությունը թուլլերի և ստրկական թշնամանքը ուժեղների նկատմամբ, վերջապես՝ ինքնագովության զարմանալի, արտակարգ ընդունակությունը և անհագ փառասիրությունը» (էջ 7)։ «Նրանց ծագումը կասկածելի է և քիչ է պարզաբանված», «Մարդաբանական տեսանկյունից հայերը մեծամասամբ խիստ կարճաձգուխ են», նրանք նմանվում են «լեռնաբնակ հրեաներին և սիրաբխալդա-ասորիներին», «նախապաղեստինյան շրջանի հրեաներին» (էջ 2)։ Նրանց մի մասը «զարմանալի քրդեր» են, մի մասը սերում է «լեռնաբնակ ու թուրքական ցեղերից»։ «Պարսիկները, ադրբեջանցիները, թուրքերը, վրացիները և լեռնցիները ըստ երևույթին դիմադրության չեն հանդիպել հպարտ ինքնապաշտպանության միջոցներից զուրկ հայուհիներին միբելիս» (էջ 3)։ Ասենք, ի՞նչ ինքնապաշտպանության մասին է խոսքը, երբ դեռևս Ֆ. Էնգելսն է շեշտել, որ «Հայաստանում հիերոդուլներ կանայք եղել են առաջին անառակուհիները։ Նման պայմաններում պարզ չէ՞, միթե, որ հայի երակներում ում արյունն ասես, որ չի հոսում» (էջ 3—4)։ Հայերը վախկոտ են, և եթե նրանց մեջ լինում էլ են քաջ մարդիկ, ապա «պարզ է, որ նրանց մեջ խոսում է օտար արյունը» (էջ 4)։ Երկերեսանությունը, խորամանկությունը, շարլիությունը, դավաճանությունը հայերի առանձնահատկություններն են (նույն տեղում), բայց ահա ամենից ուրիշ է թուրքական ժողովրդական զանգվածը, ի դեմս որի Կ. Մարքսը տեսնում էր «անկասկած, Եվրոպայում գյուղացիության առավել գործարար ու բարոյական ներկայացուցիչներից մեկին» (էջ 6—7)։ Անդրկովկասի հայերը եկվոր են, կիսավայրենի փախստականներ են, անկոչ հյուրեր են (էջ 3), պատվի, բարեկրթության ու հայրենիքի զգացումը նրանց անհասկանալի է։ Անընդունակ են ստեղծագործելու, այդ պատճառով «հայերը չունեն և իրենց ողջ գոյության ընթացքում չեն էլ ունեցել չափածո քիչ թե շատ ուժեղ ստեղծագործություն» (էջ 24)։ Պատմության կամ մշակույթի պատմության մեջ հայտնի հայերը ինքնակոչ ու ավազակ են (Արտաշես և Տիգրան թագավորները), արյունարբու շարագործներ են (Անդրանիկը), բարոյազուրկ մարդիկ են (Ա. Միկոյանը), ոչնչացումից ճողոպրած դաշնակ են (Զ. Բալայանը), երդվյալ ազգայնամոլ են (Ս. Կապուտիկյանը), գաղազած, սասր պրոֆեսորներ են և այլն (էջ 1)։

Բարեկիրթ և միամիտ ընթերցողը կարող է հարց տալ՝ իսկ պրոֆեսորի ու դոցենտի կոչում ունեցող այդ պարսավիչները իրենց ձեռքի տակ ունեցած գրականության մեջ հայ ժողովրդի մասին իսկի որևէ դրական, եթե չասենք՝ հիացական գնահատականի չե՞ն հանդիպել։ Ինչ խոսք, հանդիպել են, բայց նրանց փետրածը դա չի եղել։ իսկ ամենագլխավորը՝ «արժանավայել» են ստացել և այն ոչ հայերը, որոնք հայերին, նրանց պատմությունն ու մշակույթը չեն դիտել ադրբեջանցիների տեսանկյունից, նրանք եղել են «հայերի վարձկանները» (էջ 23)։ Այսպես, ակադեմիկոս Ն. Յա. Մարը, ինչպես պարզվում է «առիթը բաց չի թողել հայերի օգտին վրացիներից որևէ բան փրցնելու... Ն. Մարի կարծիքով՝ եթե Վրաստանում գոյություն ունեն մշակույթի ինչ-որ բաղադրամասեր, ապա՝ համարյա թե հայերի ողորմածության շնորհիվ» (էջ 24)։ Սակայն «որքան էլ ճգնեն առավել ջանադիր, բայց նվազ օժտված, Յուրի Վեսելովսկին հանգույն գրական ճտերը, միևնույն է, լավկու հանգույն գրական կոզմ չեն անցնում, որովհետև որքան էլ կաշվից դուրս գան, միևնույն է՝ ոչնչից միայն ոչինչ կստացվի» (նույն տեղում)։ Ուրախանալ է պետք, որ ադրբեջանական համալսարանի հարգարժան սպասավորները չեն իմացել Վ. Բրյուսովի, Ա. Բարբյուսի, Ը. Լեպսիուսի, Ց. Մարկվարտի, Ֆ. Նանսենի, Ի. Ստրժիգովսկու, Իվ. Ջավախիշվիլու, Կ. Կեկելիձեի և շատ ու շատ ուրիշների գոյության, նրանց ժառանգության մասին, այլապես սրանք էլ կդառնային «գրական ճտեր», այն էլ՝ «երվազ օժտված»։

Ինքնատիպ է ոչ միայն արտահայտությունների ընտրության սկզբունքը, այլև հեղինակությունները ընտրելը։ Հանրահայտ սնհարյուրակային և տիրահռչակ միապետական Վ. Լ. Վելիչկոն, որ անցյալ դարավերջին «Կովկազ» թերթի խմբագիրն էր, ադրբեջանցի գիտնականների շարադրանքում վկայակոչվում է վեց անգամ (էջ 2, 3, 5, 7, 22, 23), որպիսով է իբրև «նպաստ խաղեզափոխական ռուս հայտնի հետազոտող, Կովկասի մեծ գիտակ» (էջ 2)։ Բայց ահա ժամանակակիցների՝ Վելիչկոյին տված գնահատականը. «Լուսա» ամսագրում նա անվանվել է «խուլիգան» (1905, № 4, էջ 101—103), որը «ատում է հայ ժողովրդին», «խիզձը կորցրած», «տխրահիշատակ» մարդ (1905, № 2, էջ 158), «հայատյաց, հայ ժողովրդին անարգող» (1907, № 1—2, էջ 72, 76—78)։ Ա. Ամֆիթեատրովի գնահատմամբ «Վ. Լ. Վելիչկոն տխրահռչակ հրապարախոս-հայատյաց է», որը «կոկորդիլոսի արցունքներ» է թափում, որպեսզի «ցեղը ցեղի դեմ, ազգը ազգի դեմ» լարի, բայց հայերն ու վրացիները դրան չտրվեցին։ «Այդ անելու առավել շատ նախադրյալներ ուներ ցածր կուլտուրայի տեր ժողովուրդը, այն էլ՝ մուսուլման, թաթարները...» (Ա. Ամֆիթեատրով, Հայկական հարցը, էջ 24—25)։ Հայերի հանգեպ Վ. Վելիչկոյի ասած առելության դրդապատճառները որոշակիորեն մատնանշել են վրաց բանաստեղծ ու հասարակական գործիչ Ի. Ճավճավաձեն (շարադրանքի հեղինակները նրան գիտեն) և ակադեմիկոս Ե. Ս. Քաղաշվիլին, որոնք այցելել են Վելիչկոյի տունը։ Նրանց եզրակացությամբ, քանի դեռ հայ բուրժուազիան փոխառություն էր տալիս այդ լրագրողին, նա փառաբանում էր նրանց, բայց հենց որ մերժեց՝ սկսեց պարսավել հայերին (տես՝ Ե. Քաղաշվիլի, Ընտիր երկեր, հ. 1, Թբիլիսի, 1968, էջ 271)։ Ահա, ուրեմն, այդ ազգայնամոլի հորինվածքներից քաղված մեջբերումները քննարկվող շարադրանքում կրթելու համար (ի դեպ, Վելիչկոյի հակահայկական ելույթների հավաքածուն կարելի է գտնել ադրբեջանական «Խաբարլար» ակադեմիական ամսագրի 1988 թ. № 3-ում)։ Այդպիսին է «Պատմության ու բանականության ձայնը» շարադրանքի հեղինակների բարոյականությունը, եթե, իհարկե, այստեղ որևէ բարոյականություն կա։ Ցավն այն չէ, որ բաթվեցի գիտնականները եղբայրացել են միապետականին և հանգիս եկել որպես հայատյաց լրագրողի հետևորդները, սակայն ցավալի է տեսնել, որ անցյալ դարի լրագրողի և մեր օրերի պրոֆեսոր-դոցենտների հետազոտության մեթոդոլոգիան միանգամայն նույնն է։ Խոսքը նախևառաջ տպացույցների ընտրության մեջ մասին է։ Ահա, Ս.-Ս. Օրբելիանիի խոսքերով ասած՝ «հնարաթի իմաստության» մի քանի նմուշ.

1. Խոսելով հեթետիզմի՝ որպես մենամուսնության շրջանում խմբական ամուսնության մնացորդի մասին, Ֆ.Էնգելսը նշում է, որ «փողով անձնատուր լինելն սկզբնապես կրոնական գործողություն էր, այն տեղի էր ունենում սիրո աստվածուհու տաճարում, և փողը մտնում էր սկզբում տաճարի գանձարան։ Անահիտի հիերոդուլները Հայաստանում, Աֆրոդիտեինը՝ Կորնթոսում, ինչպես և տաճարներին կցված կրոնական պարուհիները Հնդկաստանում, այլապես կոչված, բայադերները... առաջին անառակուհիներն էին։ Անձնատուությունը, որ սկզբնապես ամեն մի կնոջ պարտականություն էր, հետագայում կատարում էին միայն այս քրմուհիները՝ իբրև մյուս բոլոր կանանց ներկայացուցիչներ։ Ուրիշ ժողովուրդների մեջ հեթետիզմը բխում է ազգիկներին ամուսնությունից առաջ թույլատրված սեռական հարաբերությունների ազատությունից,— ուրեմն՝ դարձյալ խմբական ամուսնության մի մնացորդ է, որը լոկ այլ ճանապարհով է հասել մեզ» (Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Ե., 1948, էջ 87)։ XX դարում ձևավորված, նույն շրջանում էլ իր էթնիկական անվանումն ստացած ժողովրդի ներկայացուցիչներին, հավանաբար, հասկանալի չէ մեծամուսնության ձևավորման, այսինքն՝ համամարդկային քաղաքակրթության ձևավորման ընթացքը։ Ֆ. Էնգելսի ձևակերպման էությունն այն է, որ հետագայի ժողովուրդների (հայերի, հույների, հեղինների) պաշտամունքներում գրսևորվում են ընտանիքի զարգացման փուլերը. այդ ժողովուրդները մյուսներից շատ առաջ են դուրս եկել խմբական ամուսնության փուլից և ոտք դրել մենամուսնության զարգացման շրջանը։ Հետևապես, եթե հայերին կարելի է որևէ բանում հանդիմանել, ապա նրանում միայն, որ նրանք այդ անցումը կատարել են դեռևս Անահիտի և Աֆրոդիտեի դարաշրջանում, Ըստ երևույթին, շարադրանքի հեղինակները չեն հասկացել կամ գիտակցաբար ազավաղել են Էնգելսի միտքը, որպեսզի հնարավորություն ունենան մարքսիզմի մի գաղափարի արտահայտությամբ իրենց տեսությունը հիմնավորելու... Բացառված չէ, որ ուրիշ գիտնականները չեն կարողացել ղեկավարվել հին հունական «հիերոդուլ» (տաճարապատական ստրուհիներ) բառից։

Այսպիսով, «հայերի երակներում հոսող ամեն տեսակի արյան» և «հայուհիների հպարտ ինքնապաշտպանության միջոցների բացակայության» վերաբերյալ Բաքվի համալսարանի պրոֆեսորների ու դոցենտների դիտողությունները ընդամենը համամարդկային պատմությանը դուրսն ինչ տեղյակ չլինելու հետևանք են։

2. Հայերի բացասական հատկանիշների փնտրտուքի ճանապարհին «Պատմության ու բանականության ձայնի» հեղինակները հասել են մինչև Տակիտոս և նրանից էլ են մեջբերում կատարել. «Դա ի սեղբանե նրդիմի ժողովուրդ է ինչպես բնավորությամբ, այնպես էլ դիրքով, այսինքն անվերջ պայքար է հռոմեացիների հանդեպ առելությունից և պարթևացիներին նախանձելուց»։ Պատմագիտությանը փորձառատ ծանոթ հետազոտողը կհետաքրքրվեր հայերին այսպես բնութագրող պատմիչի դրդապատճառներով, նրա աշխարհայացքով։ Տակիտոսը հռոմեացիների գավառարարության շառագույն էր և «շատ թե քիչ բարեկամաբար է վերաբերել այն հյուս ժողովուրդներին, որոնց վերնախավը հաճույքով ոռմանացվել է։ Կայսրության արևելյան կեսի բնակչությունը, որտեղ տիրապետող են եղել հունական կամ այլ մշակույթները, չի օգտվում Տակիտոսի բարեհաճությունից։ Անգամ հույների մասին, որոնց քաղաքակրթական նշանակությունը հերքել չի կարողանում, նա արտահայտվում է տհաճությամբ և առավելապես բացասական տեսանկյունից»։ (Տես Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. т. II. Л., 1970. с. 231—32)։ Հույները նրա համար «ժույռ ու սանձարձակ» են (Պատմ. III, 47), արաբները՝ անկարգ (Տարեգրություն XII, 14), եգիպտացիները՝ սնահավատ (Պատմ. IV, 81), հրեաները «շանահավատ (Պատմ. V, 5) և այլն։ Բնական կլինեք եզրակացնել, որ պատմիչը մ. թ. առաջին դարում ապրելով հայերին և երկրորդ հարյուրամյակների հայերին պարսավում է հենց այն պատճառով, որ նրանք ոռմանացվել, պաշտպանել են իրենց քաղաքական անկախությունը։ Բավական էր պատգամախոսքերը մեջբերելիս գրսևորվող խոսքերը մեջբերելիս գրսևորվող մի խոսքերը մեջբերելիս գրսևորվող մի խոսքերը մեջբերելիս գրսևորվող մի

ՀԱՅԵՐԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՏԻ ԱՌԱՋ

● ՍԿԻԶԲԸ՝ 8-ՐԴ ԷԶՈՒՄ

Նարդարիյան մեջ և այլ աղբյուրներում այդ բնակավայրի անվան ազգայնության մասին, բայց մի՞թե Բուլյարտիի է կարծել, թե երբևիցե անտեղյակ են Ա. Վ. Բարոնյանի աշխատությունի (որի վրա հեղինակները հենվում են) նույն էլի՝ նյութին վերաբերող գրականության գոյությունը։ Հետաքրքիր, գարշալի անկա է կանխավարկ ու չարամիտ կեղծարարությունը։ Դրանում ցվար լի համոզվել, երբ երեսուն ու հանում այն սկզբնաղբյուրը, որից հեղինակները գանան մեր մասնասանությունները են քաղել ընտանի բերդի մուսուլմանական ծագման մասին, որպիսիք չկան Բարոնյանի աշխատությունի մեջ։ Պարզվում է, որ հայկական բազմաթիվ վերաբերող բոլոր այդ մասերը բառացիորեն վերցված են ե. Ֆ. Լիսի հնագիտաբանական նոթերից» (Տիֆլիս. 1910, т. I, с. 273—74), որը երանք լեն մասնակցել։ Պատճեքն այն է, որ հանապարհորը նույն էլ դում երևու. սեպամ հավասում է, թե «Տեռնա-Լիս» Երևան անվան մասնագանան ծագումը լի կարող հասանելել այն փասան հետ, որ Գերվանը, սեռաբանուս, արդեն գոյություն է ունեցել XI դարում և թեթևս սեպամ VII դարում (էջ 273—74)։ Բայ ծանոթագրության մեջ ասվեցնում է. «Հովհան կաթողիկոսը, որ գրել է XI դարում (պիտի լինի X — Գ. Մ.)։ Գրեանը հիշատակում է որպես VII դարի գրիչոր բաղաքու։ Ինչպես երևում է, հայկական բազմաթի անվան մուսուլմանական սուտաքանեցիկ գալիգարդությունը գիտությանը բաց մեջ ասասանդրերին հասցրել է զարգացությունի ու անգարարությունի։

4. Հանրահայտ է, որ հայրենիքի ելիրյալ գավառները հանան են հանդիսանում, անգամ անհայտա արտասկզբում սեփական ժողովրդի մասին. տեսնելով նրա հնչեան վիճակն ու. ավելի բարձրա կյանքի արժանի համարելով երևան «Մեռա բարով գու, անլեա Ռուսիա, Ծրերի տերերի ու հորտերիս, գրել է ռուս մեծ հայրենասերը, բայց ոչ մի ոգյամիտ ընթերցող չի կարող որանից հասանելել, թե Ռուսաստանում լեն լվեցվել, իսկ հասանելը բալեն բեզուրեն սարուկիրեր։ Մինչդեռ «Ջայիս հեղինեանները ալյանա են վարվում։ Նրանց պրոֆ. Ֆ. Պասպանյանից մեր էիրտ ալն հասվածները, որոնց ասվում է, թե «Հայերը միշտ էլ եղել են իրենց երկրի վառ տերեր, բայց նրանց վարպետորեն ծառայել են զորեղ հարեանները, թե՝ «Հայաստանը երբեք առանձնաշնորհ զեր չի խաղացել մարդկությունի պատմության մեջ և այլն (էջ 7)։ Անտեղյակ ընթերցողի պնդելն, անանանդ, ուժեղ է հնչում, բայց տեսնենք, թե ի՞նչ կոնտեքստում է այդ ամենը ասված. «Իսկ բնչո՞ Հայաստանի բնակիչները չեն կարողացել իրենը ստեղծել քաղաքական ուժեղ մարմին։ Դրա փասարեն մենք նրանց անձերը տեսնում ենք ուժեղ հարեանների կամասն մեջ և ասարեանին ենթակա։ Թեև այս խնդրի լուծումը մեր հոդվածի չի վերաբերում, բայց լրացնենք և հարեանորիրության պակասը չէ, որ խոշորեցուել է երկրին զորեղաները։ Հարանների հանդեպ և ծաղրում գանալու ենթրուսաս, այլ որոշվեսն նրանց ամենեն զուրկ լե եղել բաքարական իմաստոց ու այն սկզբունքներից, որոնք ստեղծում են ուժեղ պետություն։ Ավելի քան 24 դար է անցել այդ ժամանակից, երբ Հայերն իրենց անունով հանգամ են եղել պատմության մեջ. մի ամբողջ ժողովրդից, տարամ Հայրենիքում, ցաքուցիրի պատասխանները մնացել, հեն բնակչությունից, բայց նրանք ցարձալ նույնն են, թեպ եղել են այն ժամանակ՝ Հայերի երկրի վառ տերեր, սատ ժողովրդի լավ ծառաներ» (К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. Спб., 1881, с. 35)։

Իսկ մարդկության պատմության մեջ Հայաստանի խաղացած գերի մասին Ֆ. Պասպանյանը գրել է. «Եվ էլ լինի, կասկածից վեր է, որ Հայաստանը բնակեցված է եղել անհիշելի ժամանակներից և. զանվելով հեն ազգերի քաղաքակրթի ժողովուրդների կենտրոնում, միևնույն ժամանակ այն տեղն է եղել, ուր վաղեղական ժամանակներից տեղի է ունեցել արևելքի և արևմուտքի բոլոր ընդհանրությունը։ Ջնալում դրան, Հայաստանը որպես պետություն, առանձնակի կարևոր դեր լի խաղացել մարդկության պատմության մեջ...» (նույն տեղում, էջ 34)։ Ֆ. Պասպանյանի մեկնաբանությունների կարելի է համաձայն լինել կամ լլինել, բայց տարասխան բարեիդությունը պահանջում է, որ վկայակոչող հեղինակի կարծիքը ներկայացվի անխաթար ու լրիվ, մինչդեռ բարձրագի բանակները անտեսում են կոնտեքստը և մեջբերում են այն, ինչն իրենց ձեռնտու է։ Այդպես են վարվում մեր և ամենուրեք Անիական Բուրթայում համարդաած ֆրանսիացի որ Շոլեն հանդիսանում է այդ երբում բարեկամ ժողովուրդների ներկայացուցիչների՝ ու նրանց մասին մեկ լալ է արտահայտվում. մեկ՝ վառ հարվեցի արդեհնությունի ու ցղձնանեցը բել-որ մեկի գնումլար համաարդորի գերքում գալ լեն պատանվում հայ բնակիչների վառ բերրոդ տոդեր և մեջբերել են որպես վիճելիական առանձնահատկություններ։ Նրանց շրջանցելն են դի Շոլեն ներարարան տոգիանական իրավիճակը, որը և ձեզ է բնակությունի նրա արձանագրած հատկությունները։ Ահա նրանց պարտորդի վկայությունը. «Մանկան նրանց վիճակը, ինչի մասին հետաքրքրությունն կունենում խոսելու հետաքրքրեն, երբեմն անտանելի է, և ես երբեմ պատկերացնել չեի կարող, որ նրանց երբի առանձնին շրջանակներում ազգատարությունը կարող է նաև այդ ասահանեն։ Մուսուլմանական լուծը գնալով ավելի ու ավելի է ծանրանում նրանց վրա, ու ես չեի կարողանում առանց հուզմունքի տեսնել այն անհամար հարանանությունը, որ կատարվում են նրանց հանդեպ։ Եվ, չնայած այն խոր կարեկցանքին, որ իմ մեջ ծնում են նրանց թշվառությունն ու տառապանքները, այդուհանդերձ, չկարողացա մատիանալ նրանց հետ...» (Կոմս գր Շոլեն, Հայաստան, Բուրթայաստ և Մ-ը ընդանք.... Փարիզ, 1892, էջ 53)։ Սահմանի «Ջայիս հեղինեանները լեն հնագրքրել ու «մուսուլմանական ծանր լուծը», ոչ «աղքատությունն ու սեռաբարությունը», հնարարքրել է միայն այն, որ հայերը վառ մարդիկ են... Մի այլ տեղ ճանապարհորդը հիանալ է 14—15 տարեկան հայ աղջիկների բեղուսկությամբ և դյուրկալությամբ և ոչ առանց ցավի հավատում, թե՝ հնարավոր, այդիսի՞ տանջանքն սարսրության սահմանի՝ հասարակական կյանք տար դեկոլ, տալ հրաչալի էակերը գասնում են բեղանձ-նը ամբարանի մարդիկ...» (էջ 62—63)։

Մարքսն ու Էնգելսին վերաբերող հեղինեանները պիտի որ փոքր-ինչ հարձիկ մարդպիսին ու զրաղվեին մուսուլմանական մրցավարում հայերի ազգասանության վերակի ուսումնասիրությամբ, այլ ոչ թե լարանասությամբ։

5. Մեր օրերի ազգերանական պատմագրության մեջ մշակվել է այն թեզը, համաձայն որի Ադր. ԽՍՀ տարածքում ապրող հայերը, մասնավորապես Լեռնային Ղարաբաղի հայերանդությունը Բրանից ու Բուրթայից եկած նորարնակներ են։ Այս թեզի մասնավանագրմամբ էապես նպաստել է հնարավանական իդեանոլոգիական պրոպանդան՝ Ազրեիջանի միջոցով (տես, օրինակ, տեղերագրին Ղարաբաղ թերթ, 10 օգոստոսի, 1989 թ.)։ Պասպանյան տվյալներով պատմանական այդ վարկած ամրապնդելու նպատակին ձեռնամուխ եղան շատ գիտանական (Ռուսիա-Թուրք. Կուլին, Բանալիով և այլոք)։ Դե, իմ խոսք, որ բնակիչներ Ջայիսի հեղինեանները նույնպես պիտի մեզ գարձեն ու փորձեն հիմնավորել այն՝ մերկու տարբ բնթացում, 1828-ից մինչև 1830 թվերը Անդրկովկասում վերարնակվելին ավելի քան 40 հազար պարսկահայեր և 84 հազար թրքահայեր, որոնց մեջ բնակչության հասատանեց Լեռնային Ղարաբաղի ամենասրագվեղ տարածքեն-Ղրում։ Եվ նրանց (էջ 14)։ «Պասպանյանը», — Ղրում են նրանց (էջ 14)։ «Պասպանյանը» անհերքելի է այն փաստը,— շարունակվում են հեղինեանները,— որ նախքան այն դարերը, երբ Հյուսիսային Անդրբեջանը մտավ Ռուսական կայսրության կազմ, իսկ հարավային մեջ Իրանի տերությանության տակ, ներկայիս Ադր. ԽՍՀ տարածքում ոչ մի հայ, ոչ, գերմանական բնակիչ չի եղել, նրանց բնակավայր եղել են Ջայիսի գաղթականները (էջ 17)։ Հարցնենք պատմիչ ե սասպանյանի հասարակ մի մեջբերում առաջ Ադրբեջանում գալարի բնակչությունի մի եղել, իսկ 19-րդ դարավերջը լրիվ ադրբեջանի գոլորդ ժողովրդին։ Եվ այս ամենը ասվում է միայն այն նպատակով, որ պետի Ղարաբաղի հայերը հայատարբերեն ինքնքոր գաղթականներ, բայց լի որ ամեն բիլից պատ գոյությունն ունի Լեինական վիճակագրությունն կոչվող գիտությունն։ Ջկնալանելեր հայերեն արդեսիան բարբառի գոյությունի վերաբերյալ Ստ. Լիսյանի (VIII դ.), Հայաստան՝ ասելեն տրամաբանորեն գասն հասանի մասին հասասանին Տիրանանի (X դար), հասելեն հայ բնակիչների մասին պարսկի Ա. Սանանի (12—13-դդ.), Հայաստանի գավառ Ղարաբաղի և նրա հայ բնակիչների վերաբերյալ գերմանի Շիլդերերերի (XIV—XV դդ.) և ուրիշ շատ այլապերաս սկզբնաղբյուրների հիշատակությունները, այլ դիմենք սուսկ մասնավորապես մեզ մոտիկ ժամանակի վիճակագրությունը. Ռուսաստանի արտաքին գործերի պետական կոլեգիայում հայ զորավարների ներկայացուցիչների 1724 թ. նամակերի 5-ի հայատարբերությունի մեջ ասված է. «...Ներին կալբերական մեծությանն հրվարտանգի. Հրապարակումից հետո նույն Ղարաբաղի գավառից հանվելով է ճակնանի զորաբանակ բեղանմեր 40 հազար մարդուց բաղկացած, որից 30 հազար հեծելազոր է, 10 հազար՝ հետևակ, որոնց գլխավորում են հիշյալ պատրիարք Եսային և երկու հարազուկապետ՝ Ավանը և Միրզան... Իսկ միայն Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը, գինվորական թե այլը, որոնք ուզում են մտնել նորին կայսերական մեծությանն հանանեու ներքո, գլխի չուրջ 100 հազար ծուխ, բացի հայկական մյուս գավառից, որը կոչվում է Գապան...» («Հայ-ռուսական հարաբերություններ 18-դդ. սուպրեմ 30-սկզբանեն», հ. 3, մ. 2, էջ 204—205)։ 1769 թ. վրաց թագավոր Հերակլ 2-րդը Ռուսաստան է ուղարկել վրաստանի մեծամեծ գլխավորների ու բնակավարների նկարագրությունը, որտեղ Ղարաբաղի (համամ) մասին ասված է «6. համամն մի տիրուպետ է, և նրա մեջ մտնում են յոթ մեծ գիրքերություններ, ժողովուրդն սմբրոդովին հայեր են։ Հայերն ունեն մեծ բերդ, անառաներ, բերպես նաև արգավանդ դաշտեր։ Քամանդիրեերից (այսինքն՝ իսլամ դավանողներից — Գ. Մ.) կան մեջ կմտնեն 2500 հոգի, հայերից՝ 4500» (А. Цагарели, Грамоты..., т. I. СПБ., 1891, с. 434—435)։ Գալով 1-ին 1797 թ. հրամանագրում նշված է Ղարաբաղի հայ բնակչության քանակը՝ 11 հազար ծուխ («Полное собрание законов Российской империи, т. XXIV, с. 761)։ Իշխան Ցիցիանովի 1804 թ. գեկուցմերի 30-ին կայսրին հղած զեկուցագրում ասված է. «Իրրահնի իսկ միայն Ղարաբաղի հայերից ուներ 60. 000 ծուխ» (Акты, т. 2, с. 623)։ Իսկ 19-րդ դ. հենց սկզբին, հայերի մի մասի և նրանց մեծերների հարկադրաբար Վրաստան ու Շիրվան վերարնակվելու հետևանքով (տես «Кавказская старина» Тб. 1872, №2, с. 34—45), Ղարաբաղում ապրող հայ բնակիչների թիվը կրճատվում, հասնում է 5107 տան («Описание Карабахской провинции, сост. в 1823 г.... Могилевым и Ермоловым, Тифлис. 1866, առանց էջանշագրության)։

Այսպիսով, մեկ հարյուրամյակի ընթացքում (1724—1823) Ղարաբաղի բնակ հայ բնակչության թիվը կանանվարապես կրճատվել է՝ 100 հազար ծուխ (1724), 60 հազար ծուխ (XVIII դ. 2-րդ կեսը), 11 հազար ծուխ (1797), 5107 ծուխ (1823 թ.)։ Եվ այդ ամենը եղել է երկրամասում Իրրահիմ խանի կեղարյա սարսափազդու հետևանքը, որին բարձրի գիտնականները շարունակ ադրբեջանի են համարում, թեև նա գարձիսար սեպամ լի ունեցել վիճակական նման միավորի մասին։ Օրի մի տուրը բաղաքած է եղել՝ մինչև հարվով հեռց հոգուց, ապա համապատասխաբար ունեցել 6եց 500 հազար (1724 թ.), 300 հազար (18-դդ. 2-րդ կես), 55 հազար (1797 թ.) և 25. 535 (1823 թ.)։ Հայ, այսինքն նրանց թիվը հարյուր տարվա մեջ Ղարաբաղում եկավել է հանարյա տասն անգամ, բայց նրանք եղել ու մնացել են բնիկ, հետևապես «Ջայիսի հեղինեանները հայ եկեղ. գաղթականների մասին խոսելիս ոչ թե սխալվում կամ մոլորվում են, այլ պարզապես սատում են։

Այժմ երկու խոսք գաղթականների մասին։ Ղարաբաղում վերաբնակվելել են ոչ թե Բուրթայից ու Իրանից եկած մեծ թվով հայեր, այլ ընդամենը 700 ընտանիք, այսինքն՝ շուրջ 3500 մարդ, ինչը որ կազմում է ընդհանուր քանակությանն 2,8 տոկոսը (124 հազարից)։ Ընդ որում՝ 300 տան Ղարաբաղից հետ է վերադարձել, տեղում մնացել են ընդամենը 2000 հոգի, այսինքն՝ 1,6 տոկոսը (հմմ. «Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20—60-х гг. XIX в.», ч. I, М-Л., 1936, с. 201,204)։ Իսկ թե ինչ է կատարվել Ղարաբաղում մնացած հայ նորարնակների հետ՝ հանգամանորեն ասված է «Ղարաբաղի գավառի մասին Հուրբաղի նոթերի» մեջ, որը կամ Գասպարիչին է ներկայացվել 1830 թ. ապրիլի 30-ին։ Ահա մի հատված «նոթերից». «Ղարաբաղացիների գեմ նախորդ պատերազմի անմամ սիրաքանդերից մեջ անկասած Ղարաբաղացիները մեր գավառաներ բերելն է։ Հայերն այս կողմում անմասնորհանեն են մեր պետության նկատմամբ և կարելի է ասել՝ ամենասիրվեր, Հանեմանդ գնալ այդպիսին է հասարակ ժողովուրդ։ Ղարաբաղացիները նկան հայերն ալյի են ընկեցում գրենանելի ազգասասությամբ, և նրանց մեծ մասը անչափ օգտակար և Կովկասում հավատարիմ հանդեպ արշեանների տեր է։ Ցավոք, այս օգտակար ժողովուրդը չարից զուրս չհասցրած գալ է Ղարաբաղում։ Ջնասելով հնարանի հայերի մասին, որոնք բոլորն էլ կեղեքվում են թաքար բեկերի կողմից, գառնում վերարնակիներին հարարարի տեղական իշխանությունը, հայերի դեմ բեյ-որ կանխակալություն ունենալով, նեղում է նրանց չտեսնված տեսեերի մեջ։ Մինչև այժմ նրանք գեռ չունեն մշտական կացարան, բնակիչ-ման համար հատկացնում են ամենանեղնաստ հողերը, իսկ մեկերի-դուսն մահացում հոգն էլ անչափ քիչ է արվել. նրանց համար տեղական բեյ-խանության կողմից եղբեղանը անասունի գեսամ գատարվել է չարաչարանք անփույթ, բոլորը ցեղերից չտեղացնք Քանկ գեերով են տուել բնակիչներ անասուր, այն է՝ ոչխարանանի ինչպես, բանեցնելու համար տեղական Դրանում կարելի է համոզվել Տատանանա ուրարի-վան լիսանկիների մերոցում։ Ի սպասուց Ղարաբաղի վերաբնակների Ցլնա վիճակի, բերեմ հետևյալ. տեղական իշխանությունն կարգադրությամբ մարդացի հայերին պիրում տեղադրվելու են հին, այլմ ավելված Բարդա բաղաքում։ Այս դեպքում, գտնվելով Ղարաբաղում, Կուր գետի ափին մեռ, ամառանց տարից խանձվում է, իսկ ամառվա գանասան Թեմանդր մարտաներ այլտեղ դասնում են մահվան բուսնը Մարգարգանիներ, որ բնակ են եղ, առաղ կիրանի, լիարդացան տանեն կիզել տարբ և հիվանդացան գանասան ցանելով։ Բնակավարի երեք ամարդ ունեցեց մեռանեն Ամանեն Թալ տալ վերարնակվելու լեռներում, նրա պատասանեքերը մեռանեն մահանեն։ Ջանեենալով ու ցուր, ու ուտելիք, ապրելով բաց երկիր տակ և տարեց տարբերվելով, այդ տարաբերտ հայերը դարան մահվան բանեն, նրանք ամենա մեռ երեքանց է 1. 012 երկանե մարդ մեռ-ուսավ։ Ի լրումն նրանց գերբանանությունների, շրջանա բոլոր բաքարերը, ցավվելով նրանց պարարանությունն կոյսում, նրանց բարարարեցին միայն լարդով («Актъ» т. VII, с. 160—162)։ Արդ, ինչպես մեզ թվում է, Ղարաբաղի հայերի եկող լինելու վերաբերյալ հորինված ասաց, որ ոչքան հանանական հոլովվում է այդ դրբերանանան